

Sipos Dávid

A történelmi dési, széki és görgényi református egyházmegyék orgonáinak története

(Doktori értekezés összefoglalója)¹

Bevezető

*Sipos Dávid (Kolozsvár) református teológiai
végzettségű egyháztörténész, orgonatörténész,
jelenleg idegenvezető.*

A kutatás területe (9–10). A Pokoly József
egyháztörténész kutatócsoport már több

éve végzi elsősorban a hanyatlóban levő erdélyi református egyházközségek
felmérését, levéltári anyagának feldolgozását és közreadását, történelmi egy-
házmegyénként. Első lépésként a vizitációs jegyzőkönyveket adták ki, majd
a kutatás fokozatosan terjedt ki az egyházközségi klenódiумok és textíliák fel-
mérésére. Ehhez kapcsolódott 2007-ben az orgonák kutatása is, így a munka
végeredményeként napvilágot látott kiadványok azóta már az illető egyház-
megye orgonáinak a felmérését, történetét is tartalmazzák.

A csoport jelenleg a történelmi dési, görgényi és széki egyházmegyékben
dolgozik, így adott volt, hogy orgonakutatásunkat e három egyházmegyében
végezzük el. E három egyházmegye összesen 201 egyházközsége közül 87-ben
volt vagy van orgona.

A történelmi Dési Református Egyházmegyében 71, a Széki Református
Egyházmegyében 81 és a Görgényi Református Egyházmegyében 48 egyház-
község volt. A történelmi egyházmegyei határok tehát nem esnek egybe a mai
egyházmegyei határokkal, így a vizsgált egyházközségek közül több található
jelenleg más, a jelen munkában nem vizsgált egyházmegyében vagy éppen
más egyházkerületben. Koltó–Katalin, Magyarláros, Domokos, Sárosmagyar-
berkesz például nem tekinthető a történelmi Dési Egyházmegye részének. A köz-
igazgatásilag Erdélyhez, de egyházilag a Tiszántúli Egyházkerülethez s azon
belül a Nagybányai Egyházmegyéhez tartozó öt egyházközséget még más
négygyel együtt csak 1821-ben csatolták a Dési Egyházmegyéhez, és egészen
a XX. század közepéig ott is maradtak. Mivel ez öt egyházközség orgonatörté-
nete éppen a dési egyházmegyei időszakra esik, orgonatörténeti szempontból
a dési egyházmegyéhez tartozónak tekintjük őket.

¹ Ld. a jelen lapszám MESTERMŰVEK rovatában.

Kutatástörténet (11–17). Amint majd a jelen orgonarepertóriumból is kiderül, a vizsgált területen a legtöbb orgonát a XIX. század második felében építették. Az ekkor épült hangszerek legnagyobb része az első orgona volt a templomban, de a gyülekezetek kisebb hányadában ebben az időszakban már a második vagy harmadik orgona épült. A szászokhoz viszonyított „késés” azt jelzi, hogy a hangszerek sokáig nem álltak nagy becsben a gyülekezetekben, a lecserélés pedig, hogy régi orgonáikat nem tekintették műemléknek; kizárólag csak a használhatóság, javítás és új építése közötti ár-érték arány határozta meg, hogy megőriznek vagy továbbadnak egy-egy régi hangszert, netalán alkatrészként értékesítik. Igaz, ugyanez mondható el a szászokról is, akik soha nem haboztak régi hangszereiket a reformátusoknak továbbadni, ha új építésére adódott lehetőség.

Így szisztematikus orgonakutatásról a XIX. században nem volt szó, még az egyházközségek történetének rendszeres és mindent átfogó feldolgozása is csak a század második felében indult el. Ezekben a munkákban az új hangszerek építése, régiak eladása, néha még a javítás is mint az egyházközség történetének része tűnik föl. Az orgonák építése —mint a gyülekezetek, egyházközségek történetéhez tartozó adat— először az Erdélyi Református Egyházkerület Névkönyvében jelent meg.

A Névkönyv 1863-tól közli az egyes egyházmegyék egyházközségeinek történetét, de az első kötetekben orgonákról még nem volt szó. 1867-től az egyházközségek történetének végén, a klenódiumok, úrasztali terítők és harangok mellett már az orgonát is megemlítik, sokszor annak építési dátumával, illetve származási helyével is. Ezek az adatok többnyire a lelkipásztoroktól származnak, akik legtöbbször az egyházközségi levéltár anyagából állították össze a gyülekezet történetét. A Névkönyv adatait néha így is fenntartásokkal kell kezelni: a kutatás során többször bizonyultak azok hamisnak, bár forrásukat is meg lehetett találni az egyházközségi levéltárban. Azaz a tévedés nem az adatközlő hibája volt, hiszen már a használt levéltári forrásban is így szerepelt egy-egy adat.

A következő gyülekezeti, egyházközségi felmérést, már az első világháború után, Debreczeni László végezte el. Az 1926–1936 között zajló, egyházi épületeket és ingóságokat felmérő körútja során viszont nem készített az orgonákról feljegyzéseket.

Az 1950-es évektől kezdődően a gyülekezetek igyekeztek minden orgonát megőrizni és az elromlottakat úgy-ahogy megjavítani, mert nem volt lehetőség újakat építeni. Ekkortól kezdtek felértékelődni eszmei szempontból is az orgonák. Tudományos felmérés Erdélyben Szigeti Kilián kutatásával nagyjából egy időben indult meg, de jóval kedvezőtlenebb körülmények között, mint Magyarországon. Dávid István az első, aki az 1970-es években törte meg a jeget, s elkezdte az erdélyi műemlék-orgonák történetének felekezettől független összegyűjtését. Az 1989-es fordulat után egyre többen foglalkoztak orgonakutatással. Részletkutatásaik egy-egy vidék, időszak vagy felekezet orgonáit, orgonaépí-

tészetét veszik górcső alá, néhány esetben egy-egy termékeny orgonaépítő munkásságát dolgozzák fel.²

Kutatásunk oka és célja (18–19). Minden kutató végső célja, hogy a teljes erdélyi orgonaépítéssel valamennyi hangszeréről mindent megtudjunk; ezt pedig alapos részletkutatások során lehet elérni. A viszonylag fiatal erdélyi orgonakutatás eredményei igen változatosak. Dávid István nem mindig ideális körülmények között végzett kutatásainak 1996-ban megjelent végeredménye eddig a legteljesebb erdélyi orgonarepertórium,³ más kutatók a részletek feltárásával foglalkoztak, változó sikerrel és eredménnyel. A megjelent munkák nagy részének egyik legszembetűnőbb hiányossága a levéltári források részleges vagy szinte teljes mellőzése. A már megjelent falu- és városmonográfiákra, mások által megírt egyházközségi történetekre bőven hivatkoznak, ám a másodlagos források mindig magukban hordozzák a hiba lehetőségét. Az orgonaépítők és orgonisták érthető módon a hangszerek szerkezetére, felépítésére, restaurálási módozataira koncentráltak, és nem a levéltári kutatásokra. Időnként a megjelenési forma szab határokat a kutatásnak, ezért nem került be levéltári anyag a kiadványokba.

A megjelent művek másik hiányosságára is rá kell világítanunk. Szinte egyik sem tárgyalja behatóan az elpusztult orgonák történetét. Jelen kutatásunk végeredménye az a megdöbbentő szám, amely szerint a vizsgált orgonák 25%-a mára megsemmisült, a levéltári forrásokon kívül nincsen más adatunk róluk. Bizonyára más vidékeken is hasonló az arány, így kijelenthetjük, hogy az erdélyi orgonaépítéssel jelentős részéről alig esett eddig szó. Az erdélyi középkori orgonák vizsgálatánál levéltári forrásokra alapoztak a kutatók, de ahogy időben közeledünk a jelenkorhoz, egyre ritkább a levéltári adatok használata, így az elpusztult orgonákról sem tudunk meg sokat.

A fentiekből kitűnik, hogy bár az erdélyi orgonakutatás jó úton halad, a megjelent művek nem tudják az erdélyi orgonaépítéssel minden nézőpontból bemutatni. E hiány pótlására vállalkozik a jelen dolgozat. Ezért munkánkban hangsúlyos szerepet kapnak a levéltári források, miközben a hangszerészeti szempontok szorulnak némiképp háttérbe. Az elpusztult orgonák levéltárból kiszemelgethető adataiból magunk is részletes, hangszerészeti szempontok szerinti leírást szeretnénk összeállítani, viszont a már —adott esetben többször— leírt orgonák eddig feltáratlan történetét is szeretnénk megvizsgálni, amivel más kutatók különböző okok miatt nem foglalkoztak: ki és mikor épít-

² A teljesség igénye nélkül: Hermann Binder *Orgeln in Siebenbürgen*, Franz Metz *Te Deum Laudamus. Contribuție la istoria muzicii bisericești din Banat* [Adalékok a bánási egyházzene történetéhez], Molnár Tünde *Orga în Transilvania — constructori de orgi și instrumente noi create în secolul al XX-lea* [Erdélyi orgona — orgonaépítők és új építésű orgonák a 20. században], Erich Türk *Die Orgellandschaft dreier nordsiebenbürgischer Landkreise: Cluj, Sălaj und Bistrița-Năsăud. Három észak-erdélyi megye orgonátája: Kolozs, Szilágy és Beszterce-Naszód megye* című munkák. Újabb forrásnak számít a temesvári Nyugati Egyetem (Universitatea de Vest Timișoara) online orgona-adatbázisa (monografia-orgilor.uvt.ro) s a szász evangélikusok online orgona-adatbázisa (orgeldatei.evangel.ro/organ/list).

³ DÁVID István: *Műemlék orgonák Erdélyben*. Polis – Balassi, Kolozsvár – Budapest 1996.

tette a hangszert, ki az esetleges adományozó, hogyan ment végbe a gyűjtés, az építés. Milyen kiemelkedő áldozatot hozott a gyülekezet a hangszer megépítéséért, milyen konfliktusai voltak az orgonaépítőknek a megbízóikkal, milyen szempontok döntöttek az egyes orgonaépítési tervek közötti választáskor, mikor és kik javították a hangszert, milyen javításokat végeztek el? A cél a vizsgált területen az orgonákkal kapcsolatosan minden levéltári forrást feltárni, a már megjelent adatokkal összevetni, majd az összegzést közzétenni. E munka során a már elpusztult orgonák történetét is igyekszünk minél teljesebben bemutatni.

E források fontos részleteket világítanak meg az orgonák történetében, s nemcsak az orgonakutatóknak, hanem az orgonaépítőknek is hasznos lesz a restaurálások során. A nagy cél, a teljes erdélyi orgonaépítészet feltárása részeként a személyes hosszú távú cél minden, az Erdélyi Református Egyházkerületben elpusztult, elkallódott, illetve jelenleg is meglévő orgona történetének leírása. Ezek alapján árnyalt képet kapunk az erdélyi (református) orgonaépítészetről, a falvak és városok egyházzenei életéről, igényeiről.

A jelen dolgozat témája kevert műfajú: egyházzene, organológia és egyháztörténet keveredik benne, de mivel orgonatörténetekről s így egyházközségi történetekről van szó, hangsúlyosabb az egyháztörténeti jelleg.

A kutatás módszere és források (20–26). Az első lépés a számos egyházközségből kiválasztani azokat, amelyekben volt/van orgona. A Dávid István által összeállított, alapműnek számító orgonarepertórium átvizsgálásával már pontosabb képet lehet kapni erről, és szűkül a kör. Ezt követi az Erdélyi Református Egyházkerületben levő egyházközségeknek az egyházkerületi levéltárban (EREL) található, 1948-ban elkészített leltárai átvizsgálása; amelyek minden esetben említették az orgonákat is (ha volt abban az évben az egyházközségben), és a kitöltő lelkész becslése szerint az állapotát százalékban is lejegyezték (20, 40, 50, 80%-ban jó vagy rossz). E két forrás alapján nagyjából behatárolhatóak az orgonákkal rendelkező egyházközségek, de még mindig lehet számolni a hibalehetőségekkel, ugyanis a már 1948 előtt elveszett orgonák sem Dávid István repertóriumában, sem az 1948-as leltárban nincsenek benne. Az egyházkerületi Névkönyvekben ezekről az orgonákról is tudomást szerezhetünk, bár a Névkönyv eléggé rapszodikusán közölte vagy éppen nem közölte az orgonákkal kapcsolatos adatokat.

Az alapadatok összeírása után a Dési és Széki Egyházmegyéknek az EREL-ben található vizitációs jegyzőkönyveit néztük át a kezdetektől 1932-ig, illetve 1942-ig. A Görgényi Református Egyházmegye levéltárát Szászrégenben kutattuk. Az egyházmegyei források jelentős adatmennyiséggel szolgáltak, sok orgona története kezdett már a kutatásnak e kezdeti fázisában kikristályosodni. Orgonaépítők, vásárlások, eladások, javítások jelentek meg tételesen az évenkénti vizitáció jegyzőkönyveiben feljegyzett számadásokból. A XVIII. századot nézve többnyire a vizitációs jegyzőkönyvek anyagára kell hagyatkoznunk, mert ebből az időszakból ritkán maradtak fenn egyházközségi iratok, akár az

egyházmegyei levéltárban, akár az egyházközségi levéltárakban. Egyedül a dési egyházközségben találhatóak szépen rendezett és sok adattal rendelkező egyházközségi iratok a XVI–XVIII. századból. Ritkább esetben XVIII. századi orgonaépítési iratok is előkerülnek, mint például a marosfelfalui orgona építésére adományozott pénzösszegekről szóló levél 1792-ből, amely nemcsak az építés évéről, hanem másról is tájékoztat.

A XIX. századból már több anyag maradt fenn, a vizitációs jegyzőkönyvek adatai mellett az egyházmegyei levéltárban található egyházközségi iratcsomók is bővebbek, így azokból is több információt lehet nyerni. Ezek a dokumentumok legtöbbször közigazgatási vagy vagyoni ügyekről szólnak, és csak akkor került ezek közé orgonáról szóló adat, ha elszámolási vagy egyéb anyagi természetű gondok akadtak az orgonaépítővel. Orgonaépítővel kötött szerződések, levelezések, leírások csak ritkán kerülnek elő.

A helyszíni kutatások fő célja az egyházközségi levéltárak vizsgálata volt, melyet 87 egyházközségben 2013–2015 között folytattunk. A levéltári lajstromok, presbitériumi és közgyűlési jegyzőkönyvek, leltárok, számadások, aranykönyvek, a gazdasági ügyeket taglaló szálas iratok és az egyházközségi történetek gazdag forrásai az orgonakutatásnak. Egyes esetekben az egyházközségi levéltár egy része vagy teljes egésze az állami levéltárakban található. Olykor ez a jobbik eset, mert azok a levéltárak, amelyek az első vagy a második világháborúban nem semmisültek meg, gyakran a nemtörődömség áldozatai lettek. Így többször is az egyházmegyei levéltár volt az egyetlen forrás egyes orgonák történetének megírásakor.

Ahol van levéltári anyag, ott sokszor a források szűkszavúsága nehezíti a kutatást. A XVIII. századi források legtöbbször csak az orgonaépítés vagy javítás anyagi vonzatáról közölnek adatokat. Igen sokszor még a nevét sem jegyezték fel az orgonaépítőnek, csak az összeget, amelyet kifizettek neki. A XIX. századból több dokumentum maradt fenn, és szerencsére mindhárom egyházmegyében a XIX. században építették vagy vásárolták a legtöbb orgonát, ezért igen csekély azon helyek száma, ahol nem derült fény egy-egy orgonaépítő kilétére vagy az orgona beszerzésének körülményeire. A XIX. század eleji források kezdetben ugyancsak szűkszavúak, azonban már többször megjelenik az orgonaépítő neve, sőt ritka esetekben az orgonaépítő árajánlata is. Ám az eklézsiák ekkor sem törekedtek alapos leírásra az orgonaépítéssel kapcsolatosan, kivált ha másodkézből vettek orgonákat.

Külön kategóriába tartoznak az orgonaépítők által megvásárolt régi orgonák, amelyeket megjavítva-felújítva továbbadtak más egyházközségeknek. Kutatási területünkön Kolonics Istváné ebben az elsőség, aki gyakran vásárolta fel egy-egy egyházközségtől a régi orgonát, majd felújítva eladta egy szegényebb gyülekezetnek. De más orgonaépítő is gyakorolta ezt, így több régi, XVIII. századi orgona —erőteljesen átalakítva bár, de— fennmaradt.

Ehhez kapcsolódik a másik kérdés, hogy mi történt a gyülekezetek régi orgonájával, ha azt nem vásárolta meg az orgonaépítő. Ezek nagy részének nyoma

veszett, több esetben viszont az derült ki, hogy darabjaira szétbontva —mint fa- és fémanyagot— értékesítették.

Összefoglalva: az orgonatorténét kutatásához fontos forrásokat jelentenek az egyházkerületi, egyházmegyei és egyházközségi levéltárak, amelyek sok esetben pontosítják a szakirodalom eddigi eredményeit. Ezért kutatásunk során igyekeztünk mindig csak az elsődleges forrásokra támaszkodni, és csak a leg-szükségesebb esetekben a másodlagos forrásokra.

A helyszíni kutatás részeként hangszerészeti szempontból leírtuk az orgonákat is (szerkezet, építő, építési év, esetleg opus-szám, diszpozíció, egyéb érdekességek). Sok esetben az orgonaszekrény belső vizsgálata eddig ismeretlen javításokra derített fényt, többször az építő neve és a készítés éve is tisztázódott. Az orgonákról fényképet készítettünk.

Az adatok összesítése és összevetése, végül az orgonatorténetek megírása volt az utolsó lépés, amelynek során sok új adatot sikerült az orgonákkal, illetve orgonaépítőkkal kapcsolatosan feldolgozni, és több kérdésre is választ kaptunk.

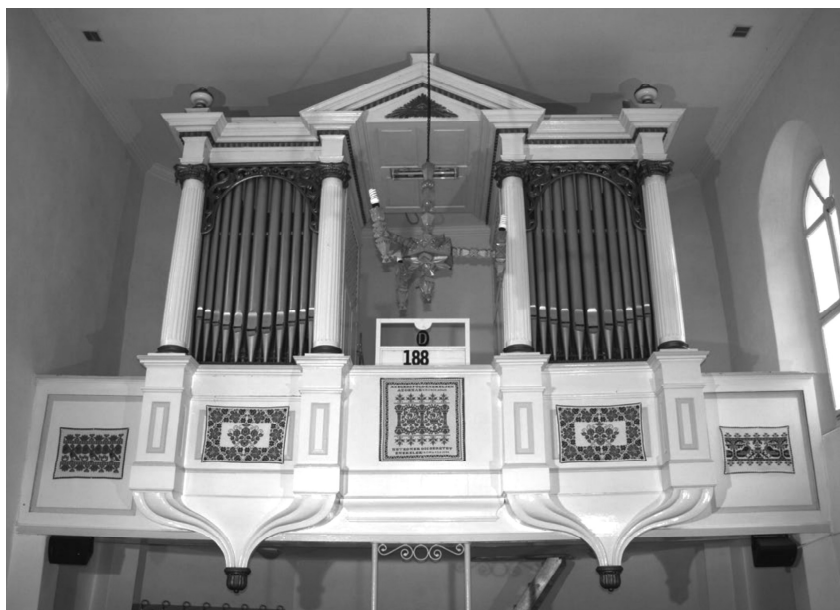
A dolgozat szerkezete (27). Orgonák Erdélyben (28–48). Vázoljuk az erdélyi középkori orgonaépítészet történetét, majd rávilágítunk a reformációkor kialakulófélben levő felekezetek orgonaépítéssel kapcsolatos felfogására és hangszerépítői aktivitására. Összefoglaljuk a református egyházban felmerült nézetkülönbségeket az orgona használatával kapcsolatban.

Orgonarepertórium

A következő három rész jelenti a dolgozat gerincét. A három egyházmegye orgonáinak történetét külön fejezetekben ismertetjük, amelyeket egy-egy rövid egyházmegye-történettel vezetünk be. A továbbiakban az egyházközségek abszorrendjében közöljük az orgonák szerkezetét, sajátosságait, építőit, építésük évét, történetét. Mivel elsősorban egyháztörténeti munkáról van szó, és kisebb részleteiben gyülekezet-történetről, így azon orgonák történetét, amelyek a vizsgált három egyházmegye területén „vándoroltak,” több részletben tárgyaljuk. Első részben annál az egyházközségnél írjuk le az ott töltött időszakot, ahová építették, majd az eladás utáni eseményeket a vásárló egyházközségnél, az orgona hangszerészeti leírását pedig a hangszer jelenlegi helyénél adjuk. Az orgonák leírásánál a főbb szerkezeti jellegzetességeket soroljuk fel először, majd az építőmester nevét, az építés évszámát és az esetleg előforduló opus-számot közöljük. Az orgonaszekrény leírásánál a zárójelben az orgonahomlokzat sípmezőiben levő sípok számát jelöljük, majd a szekrény stílusát is jegezzük. A hangszerek diszpozíciójánál minden elérhető információt közlünk, hiányosságok a regiszterek elnevezésénél lesznek, amelyek abból adódtak, hogy néhány orgonánál lekopott a regiszterelnevezés, és az orgonát nem lehetett megszólaltatni, hogy megállapíthassuk a regisztereket.

1. ábra: A gernyeszegi orgona (Samuel Binder, I+P/9, 1854). (Fotó: Sipos Dávid)

2. ábra: A magyarói orgona (Takácsy Ignác, I+P/8, 1870). (Fotó: Sipos Dávid)

A történelmi dési református egyházmegye orgonáinak története (49–118). 21 egyházközségben volt vagy van orgona: Alsótők, Bádok, Csomafája, Dés, Désakna, Domokos, Hagymásláros, Hídalmás, Kendilóna, Kérő, Kide, Kolozsborsa, Koltó, Katalin, Kozárvár, Magyarláros, Ördögkeresztúr, Páncélcseh, Radákszinye, Sárosmagyarberkesz, Válaszút.

A történelmi széki református egyházmegye orgonáinak története (119–214). 34 egyházközségben volt vagy van orgona: Almásmálom, Apanagyfalu, Árpástó, Baca, Bálványosváralja, Bethlen, Bonchida, Búza, Feketelak, Felőr, Kékes, Magyarberéte, Magyarborzás, Magyardécse, Magyarnemegye, Magyarpalatka, Magyarszovát, Melegföldvár, Mezőkeszű, Mezőméhes, Nagysármás, Noszoly, Ördögősfüzes, Pusztakamarás, Retteg, Somkerék, Szamosújvár, Szásznyíres, Szentmáté, Szék, Szépkényerűszentmárton, Tacs, Vajdakamarás, Visa.

A történelmi görgényi református egyházmegye orgonáinak története (215–305). 31 egyházközségben volt vagy van orgona: Alsóbölkény, Beresztelke, Dextrád-széplak, Disznajó, Erdőcsinád, Gernyeszeg (1. ábra), Görgényszentimre, Holtmaros, Jód, Kisfülpös, Körtvélyfája, Magyarfülpös, Magyaró (2. ábra), Magyarpéterlaka, Magyarrégen, Marosfelfalu, Marosjára, Marossárpatak, Marosvécs, Mezőköbölkút, Nagyerce, Nagyölyves, Pókakeresztúr, Radnótfája, Sáromberke, Szászlúdvég, Szászrégen, Tancs, Teke, Toldalag, Vajdaszentivány.

A három egyházmegye orgonáinak helye az erdélyi orgonatörténetben

Az utolsó rész a következtetéseinket, megfigyeléseinket, statisztikákat és a felmerült, a jövőben megoldandó kérdéseket tartalmazza, felvetve a további erdélyi református orgonakutatás lehetséges útjait.

Erdmények, következtetések (306–319). Bár e három egyházmegye egy kutatási terület, a vizsgált vidékek mégis különböznek egymástól. A dési egyházmegye orgonákban szegényes, összesen 21 helységben volt vagy van orgona. A széki egyházmegyében volt a legtöbb (34) orgona. A görgényi egyházmegye a maga 32, orgonás egyházközségével nem sokkal marad le a székitől. Ezekhez hozzá kell számolni azokat az egyházközségeket, ahol nemcsak egy, hanem több orgona is volt. Ezeket is beleszámítva, összesen 108 orgona története tisztázódott (többé-kevésbé) összesen 87 egyházközségben. Az alábbi statisztikában ezek is benne vannak.⁴

<i>Dési</i>		<i>Széki</i>		<i>Görgényi</i>	
26	24,04%	42	38,89%	40	37,04%

	<i>Összesen</i>		<i>Dési</i>		<i>Széki</i>		<i>Görgényi</i>	
Megvan	81	75%	18	69,23%	31	73,81%	32	80%
Elpusztult	27	25%	8	30,77%	11	26,19%	8	20%

⁴ A statisztikai szempontok Erich Türktől származnak. Köszönet érte.

E különbségek történelmi, földrajzi és társadalmi okokra vezethetők vissza. Az egykori nagy kiterjedésű és számos egyházközséget számláló dési egyházmegye jelentős része már a XVIII. század végén szórvány volt, több egyházközség már a XIX. század folyamán kihalt, és a filiák száma meghaladta a materekét. Ezért nem csoda, ha a dési egyházmegyében összesen 26 orgonát számlálhatunk össze, annak is szinte 31%-a már elpusztult. Azon egyházközségek pedig, ahol két orgona volt a templomban —bár a jelen kutatás tárgyai voltak— nem is igazán tartoznak a dési egyházmegyéhez: Koltó, Hagymáslapos, Sárosmagyarberkesz, Magyarlapos. Ezekon kívül csupán három egyházközségben volt két orgona: Désen, Désaknán és Válaszúton.

A széki egyházmegye kiterjedésében is valamivel nagyobb volt, mint a dési, és a szórványosodás is később kezdődött el. Ezenkívül több olyan egyházközség van a területén, amelyek falvai (talán a félreeső elhelyezkedésük miatt is) mind a mai napig magyar többségűnek maradtak meg viszonylag nagy létszámmal. Ezek közül Bálványosvárálja viszi a prímet, ahol összesen négy orgonát építettek, a legutóbbit 1993-ban. Magyardécse is ehhez a kategóriához tartozik, ahol két orgona volt, és az 1920-as impériumváltás után nem sokkal építettek új orgonát. Érdekes eset Árpástó, ahol a nem éppen az orgonaépítéseknek kedvező időszakban, 1952-ben cserélték le régi hangszerüket (3. ábra). Ezekon kívül még hat egyházközségben volt két orgona: Bethlen, Felőr, Kékes, Szászníres, Pusztakamarás, Retteg, Szentmáté.

A görgényi egyházmegye érdekes módon elmarad két orgonával a széki egyházmegye mellett, viszont övé az elsőség a fennmaradt orgonák szempontjából: a 40 orgonából mindössze 8 nincs már meg. A több orgonás gyülekezeteket nézve is élen jár: tíz egyházközség cserélte le régi orgonáját újabbra. Igaz, ebből kettő kényszerűségből: a holtmarosi régi orgona az 1868-as tűzvészben annyira megrongálódott, hogy újra kellett készíttetni, a marossárpataki régi orgona pedig az 1944-ben a templomot ért aknalövedék robbanása miatt semmisült meg. A görgényi egyházmegyében találjuk viszont a legtöbb XVIII. századi orgonát.

Építési év szerint:

	Összesen		Dési		Széki		Görgényi	
<1700	2	1,85%			1	2,38%	1	2,5%
1701–1800	17	15,74%	3	11,54%	5	11,91%	9	22,5%
1801–1850	22	20,37%	6	23,08%	8	19,05%	8	20,0%
1850–1918	53	49,07%	14	53,85%	18	42,85%	21	52,5%
1919–1945	5	4,63%	2	7,69%	3	7,14%		
1946–1989	1	0,93%			1	2,38%		
1990<	1	0,93%			1	2,38%		
ismeretlen	7	6,48%	1	3,84%	5	11,91%	1	2,5%

Bár a táblázat az orgonák „életkorát” veszi figyelembe, a vásárlási éveket tekintve a görgényi egyházmegyében összesen 8 egyházközségbe került 1800-ig

orgona, szemben a széki egyházmegye 2 vagy a dési egyházmegye 3 XVIII. századi orgonájával. Ez nyilvánvalóan annak köszönhető, hogy a Szászrégen környéki települések közel voltak a szász vidékekhez, valamint a Maros mentét inkább megkímélték a történelmi változások, semmint a dési és a széki egyházmegyét, ahol a II. Rákóczi György ellen indított török büntetőhadjárat tönkretette a vidéket. Nem véletlen, hogy az első, legkorábbi, református, 1753-ban vásárolt sepsiszentgyörgyi orgona után 4–5 évvel éppen Marosvécsen épült fel az egyházmegye és a vizsgált vidék első orgonája. Ez a hangszer még a bögözi zsinat előtti időben épült, így elég nagy merészségnek számított ez az újítás, és a vizitáció szigorúan meg is róttá a gyülekezetet, igaz csak az orgonaépítés után három évvel, már a bögözi zsinatot követően. A görgényi egyházmegyében ezek után, ha nem is hirtelen és sokan, de egyre több helyen építettek vagy vásároltak orgonát: Nagyölyvesen 1770 körül, Nagyercsén 1774 körül, Magyarrégenben 1784-ben, Magyarón 1786-ban, Disznajón 1792 előtt, Marosfelfaluban s Pókakeresztúron 1792-ben. A dési egyházmegyében Radákszinyén 1750–1783 közt, Désen 1774-ben, Kendilónán talán 1761-ben, a székiben pedig Bonchidán 1796 előtt, Árpástón 1800 előtt valamikor. Érdekes módon a széki egyházmegye északnyugati, Besztercéhez viszonylag közel eső vidékein a szász hatás nem volt olyan erős, mint a görgényiben. Egyedül Somkeréknek van feltételezhetően szász templomból származó orgonája, de azt 1829-ben vásárolták. A dési egyházmegyében ugyancsak a nagyobb magyar központok vásároltak maguknak orgonát, illetve egy esetben a patrónus a feltételezett vásárló: szinte természetes, hogy Désnek már 1774-ben volt orgonája, Radákszinye pedig valószínűleg nem önerőből, hanem patrónusi segédlettel szerezhette be hangszerét. Sárosmagyarberkeszen egy jól szituált egyháztag volt az adományozó.

A XIX. század mindhárom egyházmegyében fellendülést hozott. A táblázatból kitűnik, hogy 1800–1918 között a három egyházmegye szinte egyformán teljesít. Az 1800–1850 közötti időszakban egyértelmű a fellendülés, de az igazi orgonaépítési hullám csak 1850 után éri el a három egyházmegyét. Ez valószínűleg Erdély más területein, felekezettől függetlenül is így történt. Ez pedig ismételtelen a történelmi változásokkal köthető össze: a '48-as szabadságharc után egészen 1914-ig nem történt háborús esemény Erdély területén, a gyülekezetek majd mindegyike felfelé ívelő pályára lépett, így egyértelmű, hogy akkor egyre több egyházközség engedte meg magának azt a „luxust,” hogy orgonát építsen. Bár az időszak 1918-cal zárul, a mutatók már a háború kitörésétől lefelé hajlottak: Magyardecén 1914-ben készültek új orgonát építeni, de az a háború miatt elmaradt. A szentmátéi régi orgonáról egyetlen tudósításunk az 1912. május 12-i vihar okozta károkról szóló beszámoló, amelyben az orgonát is megemlíti mint azon templomi berendezések egyikét, amelyek megsérültek. Ezek után valószínűleg már nem volt lehetőség a megjavítására. A kispülpösi egyházközség 1901-től gyűjtött orgonára, azonban a háború miatt csak 1921-ben sikerült régi tervük. A pénzből viszont csak a marosfelfalusi régi orgona megvásárlására futotta.

Az első világháború után még van néhány példa orgonavásárlásra és –építésre mindhárom egyházmegyében (összesen 10 alatt). A második világháború után 1989-ig pedig összesen egy orgonaeépítésről (Árpástó) és két orgonavásárlásról van tudomásunk (Marossárpatak, Szentmáté). A dési egyházmegyében szó sem volt erről: egy esetben eladták az orgonát (Páncélcseh → Szentmáté). A '89-es fordulat sem hozott eddig nagy változásokat, egyedül Bálványosvár-alján építettek új hangszert 1993-ban.

Az ismeretlen építési idejű orgonák nagy része az 1850 előtti számokat javítaná, ugyanis a róluk szóló kevés tudósítás arra utal, hogy azokat 1850 előtt szerezték be valamikor. Tárgyi emlék híján viszont a körülbelüli építési idejüket sem tudjuk behatárolni.

Milyen orgonák épültek a három egyházmegyében? Az eddig épített orgonák összetett jellemzőit mutatja be az alábbi két táblázat.

Nagyság szerint:

	Összesen		Dési		Széki		Görgényi	
1M	70	64,81%	14	53,84%	28	66,66%	28	70%
1M+P	20	18,52%	7	26,92%	7	16,67%	6	15%
2M+P	1	0,93%	1	3,85%				
Ismeretlen	17	15,74%	4	15,39%	7	16,67%	6	15%

Regiszterek száma szerint:

	Összesen		Dési		Széki		Görgényi	
3–8	86	79,63%	20	76,92%	34	80,95%	32	80,0%
9–19	4	3,70%	3	11,54%			1	2,5%
Ismeretlen	18	16,67%	3	11,54%	8	19,05%	7	17,5%

Ezekből látszik, hogy úgynevezett „koncertre alkalmas”, legalább kétmanuális és pedálos orgona csak egy helyen, Désen épült; az esetek többségében egymanuális, pedál nélküli, legfeljebb 8 regiszteres pozitívokat építettek, még a XIX. század második felében is. Ennek oka lehetett a pénzhiány, illetve a régi református berögződés, miszerint az orgona csak énekkísértre való és nem koncertezésre. A vizsgált vidék szociológiai összetételével is összefüggésben van ez az eredmény, ugyanis a vizsgált területen csak két város található (Dés, Szász/Magyarrégen), és csak egy polgárosodott városias település (Bethlen). Így Désen szinte egyértelmű, hogy 1905-ben koncertorgona épült a gótikus templomba, Szászrégen és Magyarrégen magyar református közössége városi volt ugyan, de a nagyobb szász szomszédság árnyékában élt.

A három egyházmegye orgonáinak többsége kisebb-nagyobb falvak templomában található, ahol egyértelműen a földműves gyülekezeti tagoknak nem volt igénye nagyobb orgonák építésére. Sok esetben a kis orgona megépítése is csodaszámba ment. Érdekes módon a dési egyházmegyében magas az egymanuális és pedálos orgonáknak a száma, amely ugyanannyi, mint a széki

egyházmegyében, és csak eggyel marad el tőle a görgényi, arányában viszont jóval felülmúlja a két utóbbi egyházmegyét. Ha a regiszterek számát vesszük viszonyítási alapul, akkor újfent a kevés orgonával rendelkező dési egyház-megye az első a maga három darab 9 vagy annál nagyobb regiszterszámú orgonájával. Ezeken kívül ilyen csak a görgényi egyházmegyében van egy, a szé-
kiben viszont egy sem.

Az ismeretlen nagyságú orgonák száma nagyjából ugyanakkora mindhárom egyházmegyében. Nagyobb eltérés a regiszterszám szerinti elosztásban jelent-
kezik; ez a levéltári anyagok különbözőségének tudható be: míg sok, már el-
pusztult orgona regiszterszámát lehetett a dési egyházmegyében rekonstruálni,
a széki és a görgényi egyházmegyében már kevesebbet.

Kik építettek orgonákat a vizsgált egyházmegyékben? A három egyházmegyében
dolgozó orgonaépítők névsora eléggé változatos. Találunk közöttük országos
vagy éppen nemzetközi hírű orgonaépítőket (Angster József, Kolonics István,
Kerékgyártó István, Wegenstein Lipót és Fia, Országgh Sándor, Rieger Ottó),
helyi mestereket, akik munkássága egy-egy vidékre szűkíthető (Johann Graef,
Magyari Árpád), illetve olyan eddig ismeretlen nevekkel is találkozunk, akik
feltehetően néhány javítás erejéig léptek kapcsolatba az orgonaépítéssel (Kósa
Béla, Makai Mózes).

Eredet (építők):

	Összesen		Dési		Széki		Görgényi	
Helyi mester	22	20,37%	7	26,92%	13	30,95%	2	5,0%
Dél-Erdély	19	17,59%	2	7,69%	5	11,91%	12	30,0%
Erdélyen kívüli területek	16	14,81%	7	26,92%	6	14,29%	3	7,5%
Bánság és Partium	6	5,56%	2	7,69%	3	7,14%	1	2,5%
Székelyföld	23	21,30%	3	11,54%	4	9,52%	16	40,0%
Ismeretlen	22	20,37%	5	19,23%	11	26,19%	6	15,0%

Orgonaépítők és javítók a három egyházmegyében:

Név	Építés	Javítás / átalakítás	Félbemaradt munkák, orgonatervek
... András		Magyarfülpös	
Albert József		Beresztelke Gernyeszeg Kérő Kisfülpös Radnótfája Retteg Szék Szépkényerűszentmárton Tacs Teke Vajdaszentivány	

Név	Építés	Javítás / átalakítás	Félbemaradt munkák, orgonatervek
Angster József	Dés Pusztakamarás		
Bakos Károly	Felőr Retteg		Magyardécse
Bartha György		Kisfülpös Körtvélyfája Pókakeresztúr Radnótfája	
Bartha J.		Magyarfülpös	
Bartis Szabolcs		Kisfülpös	
Benyő György		Dés	
Berki József		Bálványosvára	
Binder, Hermann		Mezőköbölkit	
Binder, Johann	Körtvélyfája		
Binder, Samuel	Erdőcsinád Gernyeszeg		
Blahunka Lajos	Búza (?) Magyarpalatka (?) Visa	Magyarnemegye	Szásznyíres
Blahunka Sámuel		Magyarláros	Désakna
Boda József	Magyarberéte		
Boltres, Thomas	Bethlen		
Crîșan Gheorghe		Szépkenyerűszentmárton	
Cseterky Sándor		Hagymásláros	
Csintalan Gyula	Kérő Magyarszovát Ördögkeresztúr Páncélcseh	Bonchida Magyarpalatka Vásásút	
Csoma István		Páncélcseh Szentmáté	Vajdakamarás
Dallos Alajos		Marosfalu	Gernyeszeg
Dobai ...	Ördögősfüzes		
Domokos Cs. Domokos		Bálványosvára Ördögősfüzes (Zoltán ne- vű fiával) Szépkenyerűszentmárton Vajdakamarás	
Éder Antal Gyula	Koltó		
Einschenk, Carl		Radnótfája	
Einschenk, Otto és Reinhold		Marossárpatak	
Eitel, Andreas	Tancs		Dés
Enyedi Ferenc		Hagymásláros	
Enyedi György		Bonchida	
Fischer Gyula és Fiai			Gernyeszeg
Gellért Pál		Feketelak	
Gooß, Johann	Alsóbölkény		

Név	Építés	Javítás / átalakítás	Félbemaradt munkák, orgonatervek
Graef, Johann	Bálványos- váralja Kozárvár Magyardécse Szék (?) Szépkényerű- szentmárton		
Hahn, Johannes (id)	Bonchida (?) Marosvécs		
Hahn, Johannes (ifj)	Magyarrégen (?)		
Hörbiger, Wilhelm	Bethlen	Apanagyfalu	
Hunyadi ...		Bethlen	
Kádár Márton	Görgényszent- imre		
Kerekesz Nicu		Sárosmagyarberkesz	
Kerékgyártó István	Alsótők Désakna Hagymáslápos Sárosmagyar- berkesz Szászrégen		Dés Gernyeszeg
Kestner, Michael	Marosfelfalu		
Kis János		Kozárvár	
Klein, Martin		Mezőköbölkút	
Klink Sándor			Dés
Kolonics István	Hídalmás Kide Magyarláros Szásznvíres	Hagymáslápos Szépkényerűszentmárton	Bálványosváralja Bethlen Domokos Sárosmagyarberkesz
Konnert József	Vajdakamarás	Désakna	
Konnert Márton	Kendilóna(?)		Désakna
Kósa Béla		Hagymáslápos	
Kovács László		Hagymáslápos	
Kovács László Attila		Marosvécs	
Köpeczy József		Kisfülpös	
Magyar Árpád		Abafája Dés Erdőcsinád Gernyeszeg Magyarfülpös Magyarláros Magyarrégen Marosfelfalu Marosjára Marossárpatak Pókakeresztúr Radnótfája	Magyaró
Makai Mózes	Magyaró		

Név	Építés	Javítás / átalakítás	Félbemaradt munkák, orgonatervek
Mesnyi János		Bonchida Marosfelfalu Marosvécs Sáromberke Szék Teke	Marosfelfalu
Mezei János		Csoma fája	
Mezei János	Mezőkeszű		
Molnár Ferenc		Magyarpéterlaka	
Molnár József	Bálványosvára lja	Katalin Koltó	
Moritz Ágoston Du- pont			Ördögősfüzes
Nagy József	Bálványos- vára lja Feketelak Válaszút	Magyarborzás Magyardécse	Magyarláros
Ország Antal	Nagysármás		
Ország Sándor	Kolozsborsa Marosfelfalu		Magyardécse Marosfelfalu
Pál Ferenc		Ördögősfüzes	
Pálfi Jenő		Magyaró	
Pap György		Magyardécse	
Pap János		Sárosmagyarberkesz	
Pap József		Bethlen	
Pozsár Róbert		Katalin Koltó Nagysármás Szentmáté	
Rieger Ottó	Mezőméhes	Kékes	Gernyeszeg Magyardécse Magyaró
Riskó Alajos		Désakna Sárosmagyarberkesz	
Ruzitska György			Désakna
Schneider, Carl	Sáromberke Vajdaszentivány		
Sebastian, Rolf		Kisfűlpös	
Simó Ritter Zsolt		Gernyeszeg	
Simon László	Baca	Bádok Bálványosvára lja Bonchida Kékes Kendilóna Kide Kolozsborsa Mezőkeszű Válaszút Visa	Marossárpatak

Név	Építés	Javítás / átalakítás	Félbemaradt munkák, orgonatervek
Smith, John		Sáromberke	
Soukenik János			Dés
Szabó Gy. László			Feketelak
Szabó János	Abafája (?) Dedrászéplak Disznajó Magyarfülpös Magyarpéter- laka Radnótfája		
Szalay Gyula	Görgényszent- imre		
Szeidl Ferenc		Alsóbölkény Dedrászéplak Disznajó Gernyeszeg Magyaró Marosfelfalu Teke	
Szente Lajos			Marosfelfalu
Szentgyörgyi Bálint	Domokos	Dés	
Szilágyi Károly		Domokos	
Takácsy Ignác	Beresztelke Kékes Magyaró Marosjára Marossárpatak Mezőköbölkút Nagyölyves Szamosújvár Teke	Gernyeszeg Magyarrégen Mezőkeszű Szék Tancs	Nagyölyves
Török Albert		Magyaró	
Ugrai Márton		Marosvécs	
Vass István	Holtmaros Pókakeresztúr Toldalag		
Vitai András			Nagyölyves
Wegenstein L. és Fia	Árpástó Katalin Koltó Magyardécse Szászlúdvég	Dés Magyardécse Szentmáté (?)	Ördögősfüzes

Az itt dolgozó hivatásos orgonaépítő mesterek nagy része helyi mester volt, csupán a görgényi egyházmegyében dolgozott több székelyföldi mester, akik viszont ott akár helyi mestereknek is tekinthetők. Dél-Erdélyből jött mesterek is inkább a görgényi egyházmegyében dolgoztak, magas arányuk annak köszönhető, hogy ez az egyházmegye földrajzilag közel volt a dél-erdélyi szász

orgonaépítő központokhoz, valamint a szomszédos szász gyülekezetek orgonaépítési szokása is hatással volt az ottani református egyházközségekre. A dési és széki egyházmegyékben a helyi mestereket részesítették előnyben. Ugyancsak a földrajzi távolság járult hozzá ahhoz, hogy azon a vidéken csak néhány kivételes hely van, ahova dél-erdélyi szász orgonaépítő mester munkája került (például Désakna és Noszoly).

Öt orgonával igen termékeny helyi mesternek bizonyult a széki és dési egyházmegyében a szászújfalusi Johann Graef. Szabó János a maga 6 épített orgonájával megelőzi Johann Graef építőt, de munkái e három egyházmegye közül csak a görgényi egyházmegyében találhatóak, és marosvásárhelyi műhelyével inkább székelyföldinek tekinthető, semmint helyinek. Életművét tekintve pedig munkái nagyobb területet fednek le, mint Johann Graef hangszerei. Szabó János ha nem is a legtermékenyebb, de érdekes személyisége a XIX. századi erdélyi orgonaépítészetnek. Saját magát *naturálista művésznak* nevezte, azaz autodidakta módon sajátította el az orgonaépítés mesterségét. Munkái 4–8 regiszteres pozitív orgonák, amelyek mind a hasonló méretű, XVIII. századi barokk orgonák hangképét viszik tovább — mindezt a XIX. század derekán. A bögözi orgona játszóasztalán a névtáblájára saját képét is megfest(t)ette.

A Kolonics-tanítvány Takácsy Ignác a legaktívabb székelyföldi orgonaépítő, a három egyházmegyében kilenc orgonát tudhat magáénak, ezenkívül öt helyen végzett javításokat és átalakításokat. Stílusban és szerkezetben (jó tanítványként) a Kolonics-hagyományt viszi tovább, minden orgonájában mechanikus traktúrájú csúszkaladás szélládával. Gyakori építési módszere a karzattmellvédbe sülyesztett orgona, amelynek szelepszekrénye és szélládája az orgona alján található, a billentyűzet pedig gyakorlatilag az orgona tetején, így nem csak hátuljátszós, hanem „felüljátszós” is lehet ezeket a munkákat jellemezni. A tekei, nagyölyvesi, beresztelki hangszerek így épültek, viszont ezek Takácsy korai munkái. A későbbi opuszoknál már nem ezt a stílust követte. Javításainál, a kor szokásához híven, előszeretettel épített hátuljátszós orgonáknak előljátszós különálló játszóasztalt (pl. Tancs, Magyarrégen), amelyeket utóbb a jelenlegi restaurálási elvek szerint visszaépítettek az eredeti állapotba (pl. Tancson).

Kolonics István székelyföldi mesternek számít, és noha csak négy orgonát épített a vizsgált területen, de a befejezetlen munkákat nézve övé az elsőség. Valószínűleg a dési és széki egyházmegyében későn jelentkező orgonaépítési és újjáépítési kedv az oka, hogy innen megbízások Kolonics élete utolsó két-három évében érkeztek, így már nem volt lehetősége ezeket a hangszereket megépíteni.

A Takácsy-tanítvány Vass István első két munkája a görgényi egyházmegyében található, a pókakeresztúri és toldalagi hangszerek az 1-es és a 2-es opuszszámot viselik. Előszeretettel épített változó méretű ikerszekrényes, klasszicista késő barokkos elemekkel díszített orgonákat.

A XX. századra az orgonaépítési piac kiszélesedett, a magyarországi orgonaépítők munkái is megjelennek az erdélyi templomokban. A debreceni Kerékgyártó István volt a legkeresettebb orgonaépítő ezen a vidéken, öt új orgonát épített, valamint Désen és Gernyeszegen is benyújtotta orgonajavítási/ átépítési tervét. A ceglédi Bakos Károly csak két orgonát készített a széki egyházmegyében, Magyardécsen pedig sikertelenül próbálkozott. A kisebb magyarországi orgonaépítő műhelyek mellett megjelentek az országos hírű cégek is: Angster József Désen és Pusztakamaráson, Ország Sándor Kolozsborsán és Marosfelfaluban, Rieger Ottó Mezőméhesen, Ország Antal Nagysármáson épített orgonát. Az Angster-cég valószínűleg túl nagy volt ahhoz, hogy kisebb orgonák javítását elvállalta volna, viszont Ország Sándor, Rieger Ottó vállalt (volna) javításokat és újabb orgonaépítéseket, de azok nagy része az első világháború miatt elmaradt.

A XX. század elején kezdte pályafutását a kolozsvári Csintalan Gyula és Simon László, de kettőjük közül Csintalan volt a három egyházmegyében az orgonaépítésben tevékenyebb: míg ő négy új orgonát épített, Simon László csak egyet, azt is az első világháború után. A javításban viszont Simon László volt az aktívabb: a síprekvirálások és háború okozta egyéb károk helyrehozását ezen a vidéken tíz helyen ő végezte el, míg Csintalan csak három helyen javított. A századforduló után a temesvári Wegenstein-cég „tör be” a három egyházmegyébe öt új orgona építésével és valószínűleg három javításával.

Az első világháború utáni időszak egyértelműen a helyi mesterek és az orgonajavítások ideje: Simon László és Csintalan Gyula Kolozsvár környékén, Szeidl Ferenc a Maros-mentén dolgozott. Sok javítás a második világháború utánra maradt, ekkor a régi mesterek mellett (Szeidl Ferenc) újak is megjelentek: Mesnyi János Szeidl Ferencnél tanult (6 orgonát javított). Az ismeretlenségből tűnt fel a görgényi vidéken orgonákat javító Magyar Árpád és Bartha György. Magyar Árpád 12 orgonát hozott működőképes állapotba változó minőségű javítással: jellemző a munkájára, hogy a hiányzó homlokzati sípokat jellegzetes kék színre festett horgansípokkal pótolta. A szilágyballai Domokos Cs. Domokos az 1960-as években tevékenykedett, öt orgonát javított a három egyházmegyében.

Utolsó javítás/beavatkozás:

	Összesen		Dés		Szék		Görgény	
<10 éve	18	23,38%	5	27,78%	6	20%	7	24,14%
10–25 éve	6	7,79%			3	10%	3	10,34%
>25 éve	53	68,83%	13	72,22%	21	70%	19	65,52%

Az 1990-es évek sem hozták el a várt fordulatot az erdélyi orgonaépítészetben, az utóbbi 25 évben csupán egy új orgona épült a három egyházmegyében. A javítások is viszonylag későn, a 2000-es évek elején kezdődtek el. Ennek az időszaknak a legkeresettebb szakembere a kolozsvári Albert József, aki eddig

11 orgonán dolgozott e vidéken. A másik kolozsvári orgonaépítő, Pozsár Róbert pedig négy hangszer teljes javítását végezte el.

E javításokon kívül a három egyházmegye orgonáinak állapota siralmas képet mutat. A ma meglévő hangszerek többségén (szinte 70%) az utóbbi 25 évben semmilyen beavatkozás nem történt. Legtöbbjük a második vagy éppen első világháborús állapotokat tükrözi, homlokzati sípok nélkül, szétborogatott, hiányos belső sípsorokkal, szinte a teljes megsemmisülés határán. Jelentős eredmény mindemellett, hogy az utóbbi tíz évben a vizsgált hangszerek több mint 23%-án végeztek javítási munkálatokat, a három egyházmegyében arányaiban a dési (27,78%), számszerűen a görgényi (7 orgona) viszi a prímét. Összességében elmondható, hogy a három egyházmegye közül a görgényi az, ahol még van remény az orgonák felújítására, a széki és dési egyházmegyékben az egyházi létszámbeli erős fogyatkozás miatt nemigen várható az, hogy a közeljövőben orgonafelújításba, javításba kezd az egyházközség.

Kérdések, feladatok, további célok (320–321). Az első felmerülő kérdés, hogy mi a haszna a jelen dolgozatnak? Nyilván a konkrét hangszermentésben nem segít, viszont a hangszerek levéltárakban található adatainak összegyűjtésével sikerült a legtöbb orgona történetét tisztázni. Így elmondható, hogy bár a hangszerek megmentésében e dolgozattal nem történik gyakorlati előrelépés, dokumentációjuk viszonylag teljes lett. Ez pedig a későbbi restaurálásokban segítségére lehet az orgonaépítőknek.

A kutatás során felmerült az a kérdés is, hogy mi lesz a sorsa a vizsgált hangszereknek? Láttuk, hogy ezek nagy többsége olyan templomokban található, ahol a gyülekezet kiöregedett, létszámában megapadt, és emberi számítás szerint vajmi kevés az esély arra, hogy restaurálásukra sor kerüljön. Némelyik hangszer műemléki értéke nem olyan jelentős, hogy érdemes lenne nagy összegeket restaurálásukra költeni, viszont állagmegőrzésük fontos lenne, hiszen ilyen állapotban is jelentős emlékei az erdélyi orgonaépítészetnek. Gyakorlati megfontolások is azt mutatják, hogy ha meg is lehetne javítani néhány orgonát, már nem lenne, aki az újra működőképes hangszert megszólaltassa. Így sok helyen az állagmegőrzés az elsődleges feladat.

Értékesebb és kevésbé megrongálódott orgonák esetében járható út a hangszer elköltöztetése népesebb gyülekezetbe. Jó példa erre a páncélcsehi orgona Szentmátéba költöztetése, illetve a majdnem teljesen megsemmisült magyarborzási Johann Graef-orgona restaurálása. Új helyre és restaurálásra vár a noszolyi barokk orgona is, amelyet egyelőre a lebontással lehetett megmenteni az igen nedves és romladozó templomból. Az igen rossz állapotú orgonák nagy mennyisége és a gyülekezetek szegénysége viszont akadálya e folyamatnak, nem látni egyelőre az alsótői, csomafáji, bádoki, kolozsborsai orgonák jövőjét. Erre viszont az orgonaépítőknek és a gyülekezeteknek kell megadniuk a választ, esetleg a megmentendő orgonák között fontossági sorrendet felállítaniuk.

Kutatásunk fő célja a levéltári források feltárása volt, e dolgozattal viszont csak egy kis lépést tettünk a teljes erdélyi orgonatorténét feltárásában. A tör-

ténelmi református egyházmegyék közül négy készült el (a küküllői, dési, széki és a görgényi), további feladat a többi 12 traktus feltárása. Azután viszonylag teljes képet kapunk az erdélyi református orgonaépítészetéről, több orgona eddig ismeretlen építőjét, származási helyét is megismerhetjük.

Mivel a reformátusok elsősorban a szász gyülekezetektől vásároltak orgonákat, hasznos lenne ilyen kutatást végezni a szász evangélikus egyházban is. Az egyházak egymás közötti kapcsolatának a XVIII–XIX. században lényeges, sok esetben egyetlen tárgya volt az orgonák adás-vétele, ezért kijelenthetjük, hogy teljes képet csak akkor kapunk az erdélyi orgonaépítészetéről, ha a nyugati kereszténységhez tartozó mindegyik erdélyi történelmi egyházban végbemegetjük az orgonák hasonló kutatása.⁵ Így nemcsak az itt épített orgonákról és orgonaépítő mesterekről kapnánk több adatot, hanem kiteljesedne az erdélyi református orgonatörténet is az ide került hangszerek „előtörténetének” ismeretével. Legyen e munka előrelépés e feladatban!

3. ábra: Árpástó egykori orgonája, ma az értarcsai református templomban (ismeretlen mester, I/5, 1800 előtt). (Fotó: Sipos Dávid)

⁵ Úgy tudjuk, az unitárius orgonafelmérés már folyamatban van. Ld. MÁRK Attila – ENYEDI Pál: „Orgonák az unitárius Háromszék-Felsőfehéri Egyházkörben – I–II.”, *Magyar Egyházzene* XXII (2014/2015) 1. szám, 43–58, XXIII (2015/2016) 2. szám 179–192.